

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКА ПРАБАТЬКІВЩИНА СЛОВ'ЯН З ЛІНГВІСТИЧНОГО ПОГЛЯДУ

З огляду на глибоку давнину зародження праслов'ян як окремого етносу проблема встановлення їхньої прабатьківщини може бути розв'язана за умови врахування сукупності позамовних (археологічних, антропологічних, культурно-історичних та ін.) і мовних чинників. З-поміж останніх важливими є поступовість розвитку праслов'янської мови на основі індоєвропейського субстрату, збереження її архаїчних ознак на периферії функціонування (так званий закон іррадіації), переважання автохтонних доісторичних назв на території найдавнішого поселення слов'ян (принцип «сорочки»), наявність показових для відповідного періоду запозичень. З урахуванням цих та інших чинників виявлені порівняльно-історичним методом мовні факти і явища дають підстави для висновку про високу ймовірність середньонаддніпрянської прабатьківщини слов'ян.

Ключові слова: праслов'яни, праслов'янська мова, прабатьківщина слов'ян, етимологія, походження, топоніми, середньонаддніпрянський, автохтонний.

Прагнення знати свою історію, культурні та мовні витоки є природним для будь-якого народу. Для слов'ян такими витоками були найдавніші праслов'янські племена з язичницькими віруваннями, землеробсько-скотарським способом господарювання й специфічними діалектами, які розвинулися на основі протослов'янських рис індоєвропейської прамови. На думку більшості компаративістів, індоєвропейська етномовна спільнота проіснувала до III тис. до н. е., після чого розпочався її активний розпад на споріднені етноси (перше Велике переселення народів), які ще тривалий час взаємодіяли і зберігали культурну та мовну подібність.

Але загальне розуміння процесу дивергенції індоєвропейських племен не дає відповіді на конкретні питання про час і місце зародження праслов'ян та ознаки їхньої мови, яка лише в I тис. до н. е. стала принципово відмінною від інших індоєвропейських мов. Ця надскладна проблема може бути розв'язана спільними зусиллями представників різних наук — археології, історії, антропології, етнографії, фольклору, мовознавства. Лише синтез результатів їхніх досліджень може відтворити відносно об'єктивну картину зародження праслов'ян як окремого етносу. Важливу, якщо не провідну, роль у цьому процесі відіграє мовознавство, яке завдяки порівняльно-історичному та історико-типологічному методам здатне реконструювати недоступну для інших наук найдавнішу лінгвальну й екстралінгвальну інформацію про індоєвропейців та праслов'ян. Особливо цінним джерелом такої інформації виступають топоніми як найдавніший і найстабільніший прошарок лексики в складі будь-якої мови. Порівняно із загальними назвами та іншими класами пропріальної лексики власні географічні назви (переважно гідроніми й ороніми) завдяки своїм специфічним властивос-

тям можуть зберігати доісторичні свідчення про час і місце перебування на певній території носіїв відповідної мови й культури.

Встановлення прабатьківщини слов'ян з лінгвістичного погляду передбачає врахування кількох положень: 1) результати мовознавчих студій з проблеми етногенезу слов'ян повинні підтверджуватися відповідними екстралінгвістичними свідченнями; 2) невиразність виокремлення з індоєвропейської прамови та архаїчність (продовження індоєвропейського стану) ранньопраслов'янських діалектів свідчить про розвиток і збереження протослов'янських ознак на місці останнього перебування індоєвропейців як етномовної спільноти (так званої другої прабатьківщини)¹; 3) запозичення індоєвропейської та постіндоєвропейської доби вказують на сусідів прото- і праслов'ян та на ймовірне місце їхньої прабатьківщини; 4) формування в тій чи іншій місцевості праслов'ян як окремого етносу й праслов'янської мови як його основної ознаки відбувалося на території поширення індоєвропейського субстрату; 5) частка автохтонного мовного матеріалу, співвідносного з праслов'янською добою, значно переважає реконструйовані одиниці іншомовного походження; 6) згідно із законами історичного розвитку мовної системи, зокрема праслов'янської, її архаїчні риси поступово витісняються з ядра на периферію відповідного явища, де вони зберігаються найдовше (закон іррадіації). Саме з урахуванням сукупності зазначених критеріїв виявилася нежиттєздатною або малоімовірною більшість відомих теорій прабатьківщини слов'ян — євразійська, прибалтійська, дунайська, карпатська, задеснянська та ін.

Визначенням території давніх слов'ян дослідники займалися ще в античності (Гомер, К. Птолемей, Тацит, Пліній Старший, Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій, Й. Ефеський, Географ Равенський та ін.), але то були переважно історичні коментарі стосовно поліетнічних надчорноморських і наддунайських племен, які існували в пізньопраслов'янський період або на початку його розпаду. У XII ст. автор «Повісті временних літ» літописець Нестор зробив досить докладний опис того, як розпався колись єдиний народ з однією мовою на сімдесят і два народи й мови, з яких «бысть языкъ словѣнскъ, от племени Афетова, нарци, еже суть словѣне. По мнозѣхъ же времянѣхъ сели суть словѣни по Дунави, гдѣ есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. И от тѣхъ словѣнъ розидошася по землѣ и прозвашася имены своими, гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ»². Фактично Нестор став першим виразником теорії дунайської прабатьківщини слов'ян, що пояснюється не стільки етнолінгвістичним аналізом, скільки релігійним чинником. Будучи ченцем Києво-Печерського монастиря, він чітко наслідував біблійні заповіді про поширення Божого слова і вірних йому народів з Близького Сходу в Стародавню Грецію та Рим, а звідти переважно через Візантію у формі старослов'янської та церковнослов'янської мов до давніх слов'янських народів.

Дунайська теорія не втратила актуальності і в наш час. Зокрема, О. М. Трубаčov на матеріалі географічних назв (оз. *Balaton* < псл. *bolto «болото», топоніми *Tirnava*, *Sztruga*, *Bъръъ, *Bystrica, *Sopot, *Toplica, *Kaliga та ін.) розвиває

¹ Див.: *Hirt H.* Indogermanische Grammatik.— Heidelberg, 1927.— Bd 1.— S. 52; *Meise A.* Общеславянский язык / Под ред. С. Б. Бернштейна.— М., 1951.— С. 14; *Трубаčov О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян : Лингвист. исслед.— М., 1991.— С. 22; *Карпенко Ю. О.* Українська гіпотеза // Мовознавство.— 1993.— № 5.— С. 3–8; *Mańczak W.* *Wieża Babel.*— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1999.— S. 136–138.

² Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М. ; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— С. 10, 10–15, 206–211; Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Відп. ред. І. М. Железняк.— К., 1992.— С. 45–46.

твердження літописця, розміщуючи прабатьківщину слов'ян на території Паннонії³. Такої ж позиції дотримується відомий український славіст Г. П. Півторак, який стверджує, що «тільки гіпотеза середньонадунайської прабатьківщини слов'ян здатна задовільно пояснити загадковий потяг слов'янських племен до Дунаю в епоху Великого переселення народів V–VI ст. н. е. і стійку пам'ять про нього серед усіх слов'янських і деяких прибалтійських народів, більшість яких ніколи не була зв'язана з цією річкою ні географічно, ні історично»⁴. Не відкидаючи аргументів прихильників цієї теорії, зазначимо, що з наведених вище критеріїв «не спрацьовують» як мінімум два, а саме: 1) немає відповідного позамовного підґрунтя (надійних археологічних свідчень, історичних згадок про праслов'ян сусідніх античних народів тощо); 2) праслов'янські рефлексиві виявляються поодинокими на тлі давньогрецьких, латинських, кельтських, фракійських, іллірійських топонімів і загальних назв у басейні Середнього Дунаю. Що ж до закріплення образу Дунаю у фольклорі слов'янських і прибалтійських народів, то цьому могло сприяти широке використання ними географічного терміна *дунай* у символічному значенні «вода, річка взагалі; водоймище; розлив води, велике її нагромадження», «глибока річка, далека і невідома»⁵, який споріднений з відомим гідронімом і, можливо, передував йому як твірний афелатив⁶. Тому й припущення К. Мошинського, З. Голомба та ін. про можливе позначення цієї назвою Дніпра видається небезпідставним⁷.

Із зародженням порівняльно-історичного мовознавства в XIX ст. і значною мірою під впливом раніше відкритого європейцями санскриту прабатьківщина індоєвропейців та слов'ян визначалася переважно в Середній Азії або на межі азійської та європейської частин світу. Слідом за Ф. Боппом та іншими засновниками компаративістики середньоазійської теорії в другій половині XIX ст. дотримувався, наприклад, Ф. Енгельс⁸, а в XX ст. євразійські або східноєвропейські витоки слов'ян визнавали С. Младенов⁹, К. Мошинський¹⁰ та ін.

Після з'ясування, що санскрит — це не індоєвропейська прामова, а одна з давніх індоєвропейських мов (літературна мова праіндійців), більшість лінгвістів почала шукати прабатьківщину індоєвропейців у Європі, дискутуючи переважно щодо конкретного місця такої території. Найчастіше перевагу віддавали Центральній Європі¹¹ на підставі не лише свідчень туземних мов, а й патріотичних почуттів представників провідних тоді шкіл германського (переважно німецького й данського) та романського (французького і, частково, швейцарського) порівняльно-історичного мовознавства. У руслі таких гіпотез, а також у зв'язку з імовірністю існування балто-слов'янської етновної

³ Трубачев О. Н. Значч. праця.— С. 43, 140.

⁴ Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова.— К., 1993.— С. 40.

⁵ Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов.— М., 1984.— С. 193; Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1985.— Т. 2.— С. 145; Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник.— К., 2006.— С. 206–207.

⁶ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь.— М., 1966.— С. 130–131; *Lehr-Splawinski T.* O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian.— Poznań, 1946.— S. 74–75.

⁷ *Moszyński K.* Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego.— Wrocław ; Kraków, 1957.— S. 152–153; *Gołąb Z.* Etnogeneza Słowian w świetle językoznawstwa // *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej.*— Wrocław etc., 1987.— Т. 1.— S. 74.

⁸ Петер Я. К. Маркс, Ф. Энгельс и славянские языки / Под ред. П. А. Дмитриева.— М., 1984.— С. 67–71.

⁹ Младенов С. Някои славянски имена на реки и тяхното значение за праисторията и за общето езикознание // *Известия на Института за български език.*— 1957.— № 5.— С. 13–22.

¹⁰ *Moszyński K.* Op. cit.— 332 s.

¹¹ *Mańczak W.* Op. cit.— S. 129–131.

спільноти прибалтійську теорію прабатьківщини слов'ян активно обстоював О. О. Шахматов, вважаючи, що праслов'яни зародилися північніше балтів і германців у районі гирла Західної Двіни, а в Карпатах та в Наддніпрянщині вони з'явилися відносно пізно: «Балтійці в Прибалтійському краї були автохтонами, визнаємо, що цей край був прабатьківщиною предків Слов'ян, коли вони становили одне ціле з Балтійцями»¹². Вибудовані вченим схеми етнічного розвитку й міграційних рухів слов'ян багато в чому суперечили археологічним свідченням, реальним етнічним і мовним процесам, науковій етимології частини слів, зокрема гідроніма *Десна*, унаслідок чого за рік до смерті академік зізнався, що питання про першу прабатьківщину слов'ян залишилося для нього нерозв'язаним.

Досить популярною була і карпатська теорія прабатьківщини слов'ян, яку, зокрема, аргументував німецький учений Ю. Удольф¹³. Але таку версію не підтверджують археологічні дані, склад праслов'янської лексики, яка свідчить про переважно рівнинний характер найдавніших слов'янських земель. Сумнівною є також гірська прабатьківщина індоевропейців, з останнім місцем перебування яких пов'язують прабатьківщину слов'ян. Так, проаналізувавши карпатські гірські назви, Ю. О. Карпенко стверджує: «Серед оронімів в Українських Карпатах практично немає давньоевропейських назв, досить численних серед гідронімів. Це засвідчує, що індоевропейці прийшли в Карпати з рівнинних місцевостей — з хорошим річковим досвідом і з поганим гірським»¹⁴. Щодо праслов'ян, то, за ономастичними свідченнями, вони з'явилися в Прикарпатті у I тис. до н. е., в Закарпатті — майже на тисячу років пізніше і прийшли вони в Карпати «зі сходу чи південного сходу — так чи так з Наддніпрянщини»¹⁵. Про такий напрямок міграції слов'ян може свідчити і походження ороніма *Карпати*, у Птолемея *Καρπάτις*, який переважна більшість мовознавців пояснює як дослов'янську фракійську або іллірійську назву, мотивовану збереженням в албанській мові географічним терміном *karpe* «скеля». Наявна в слов'янських мовах споріднена основа *кърпа*, *кърпату* (< псл. *кърпату < *кърпа «щось криве, вигнуте; вигин, виступ» < іє. *(s)ker- «гнути, крутити») вживалася переважно на позначення частин тіла (пор. *кърпату* *ніс*, *кърпату* *сиди*) і лише зрідка переносилася на гірські масиви. Пор., наприклад, слов'янську кальку *Karpacz* у польській мові, що заступила після Другої світової війни німецьке *Krummhübel*, букв. «криві підйоми, підвищення», яке називало узгір'я у шльонській (сілезькій) частині Польщі¹⁶.

Тривалий час панівною була вісло-одерська теорія прабатьківщини слов'ян, яку обстоювали переважно польські вчені: археологи Й. Костржевський, Л. Козловський, Т. Сулимирський, К. Яжджевський, лінгвісти М. Рудницький, Т. Лер-Сплавінський, В. Маньчак та ін. Хоч немало її прихильників було і в інших країнах (наприклад, у колишньому СРСР такої версії послідовно дотримувався відомий

¹² Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. — Пг., 1916. — Ч. 1. — С. 27.

¹³ Udolf J. Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen: Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven. — Heidelberg, 1979. — S. 639–640.

¹⁴ Карпенко Ю. О. Гірські назви (оронімія) // *Stowiańska onomastyka*: W 2 t. — Warszawa; Kraków, 2003. — Т. 1. — S. 207.

¹⁵ Карпенко Ю. О. Праслов'яни в українських Карпатах: свідчення гідро- та оронімій // Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів: Мовознавство / Відп. ред. В. Німчук. — К., 2002. — С. 278; див. ще: Вербиц С. Топоніміка Українських Карпат в історичній ретроспективі // *Укр. мова*. — 2006. — № 4. — С. 73–83.

¹⁶ Лучик В. В. Стан і перспективи української ономастики в загальнослов'янському контексті // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту: Слов'ян. філол.* — Чернівці, 2007. — Вип. 354–355. — С. 47.

мий етимолог В. В. Мартинов¹⁷). Найґрунтовніше її аргументував Т. Лер-Сплавінський у монографії «О pochodzeniu i praojczyźnie Słowian»¹⁸, однак і ця праця була піддана серйозній критиці, особливо археологами, за надмірну гіпотетичність у визначенні давніх археологічних культур. У 70–80-ті роки сумніви щодо вісло-одерської теорії висловило багато вчених, з-поміж яких і польські (К. Годловський, М. Манчинська, З. Голомб та ін.). На захист позиції Т. Лер-Сплавінського наприкінці ХХ ст. виступив професор Ягеллонського університету В. Маньчак, який опублікував з цієї проблеми кілька праць. Досліджуючи історію слов'янських та індоєвропейських мов, автор використовує переконливі лінгвостатичні показники на користь ймовірності зародження праслов'ян, як і індоєвропейців, у Вісло-Одерському межиріччі¹⁹. Однак і такі аргументи не знімають багатьох застережень, які висловлюють щодо обстоюваної теорії. Про це, зокрема, свідчить видана на початку ХХІ ст. фундаментальна монографія З. Бабіка, присвячена дослідженню найдавнішого прошарку назв на польських землях. Проаналізувавши сотні топонімів (переважно гідронімів), які стосуються 190 географічних об'єктів Польщі, учений доходить висновку, що територія між Віслою та Одером не була прабатьківщиною слов'ян, а сліди її тягнуться на схід від Вісли²⁰.

Непевність автохтонних фактів (насамперед топонімічних), які б стосувалися ранньопраслов'янської доби, спонукала до пошуків прабатьківщини слов'ян на схід від Вісло-Одерського межиріччя і багатьох інших учених. За два роки після виходу у світ згаданої праці Т. Лер-Сплавінського відомий польський компаративіст Я. Розвадовський видав ґрунтовну монографію про походження слов'янських гідронімів і дійшов висновку, що прабатьківщина слов'ян знаходилася на схід від витоків Десни²¹. Пізніше він уточнив свою позицію і розмістив праслов'ян ближче до Середнього Дніпра в басейні Десни. Наприкінці ХХ ст. інший відомий польський компаративіст З. Голомб, котрий в останні роки життя працював у Чиказькому університеті, видав спеціальну монографію про походження слов'ян (перевидана 2004 р.), у якій на матеріалі мовних фактів доводить середньонаддніпрянську (на захід від Дніпра) прабатьківщину слов'ян²². Починаючи з другої половини ХХ ст., таку прабатьківщину (в широкому розумінні її називають ще дніпро-віслянською), яка охоплює українське Правобережжя Полісся і значну частину лісостепу від Середнього Дніпра до верхів'їв Дністра в Прикарпатті й басейну Західного Бугу, обстоює більшість фахівців. Такої позиції дотримуються вчені з різних країн: Л. Нідерле, К. Годловський, М. Фасмер, С. Б. Бернштейн, Ф. П. Філін, В. П. Петров, З. Голомб, Ю. Шевельов та ін. До середньонаддніпрянської теорії повністю або частково наближались Н. Гірт, О. О. Шахматов, К. Мошинський, Я. Розвадовський, Ю. Удольф та ін., які змінювали свої погляди в цьому питанні.

Повертаючись до основних критеріїв визначення прабатьківщини слов'ян, зазначимо, що перший з них (археологічне підґрунтя) найбільшою мірою свід-

¹⁷ *Мартинов В. В.* Становление праславянского языка по данным славяноиноязычных контактов. — Минск, 1982. — 44 с.; *Мартинов В. В.* Язык в пространстве и времени : К пробл. глоттогенеза славян. — М., 1983. — 108 с.; *Мартинов В. В.* Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры : К пробл. прародины славян. — Минск, 1963. — 250 с.

¹⁸ *Lehr-Splawinski T.* Op. cit. — 237 s.

¹⁹ *Mańczak W.* Op. cit.; *Mańczak W.* Praojczyzna Słowian. — Wrocław etc. — 1981. — 154 s.

²⁰ *Babik Z.* Naistarsza warstwa nozewnicza na ziemiach Polskich : W granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. — Kraków, 2001. — 762 s.

²¹ *Rozadowski J.* Studia nad nazwami wód słowiańskich. — Kraków, 1948. — 344 s.

²² *Gołąb Z.* O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych. — Kraków, 2004. — 407 s.

чить на користь середньонаддніпряньської теорії, хоч найдавніші культури були переважно поліетнічними (культури шнурової кераміки, тшинецько-комарівська, білогрудівська, чорноліська, скіфська), і лише пшеворська та зарубинецька культури кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. мають виразні власне праслов'янські ознаки. Недарма відомий археолог Л. Л. Залізняк в усній розмові підкреслив, що жодна з відкритих доісторичних культур не дає надійних свідчень про праслов'ян як окремий етнос, і визнав важливішими в цьому питанні результати порівняльно-історичного мовознавства.

Трохи більше світла на проблему прабатьківщини слов'ян могла б пролити достовірно встановлена динаміка руху індоєвропейців та виявлення місця їх останнього перебування, де протослов'яни виокремлювалися малопомітно через продовження в їхній мові й культурі попереднього (сатемного) індоєвропейського діалекту (аж до I тис. до н. е. в праслов'янській мові слова ще закінчувалися на приголосні, зберігалися дифтонги, розрізнялися довгі та короткі голосні, були відсутні *ъ, ь, м'* які приголосні, крім [j], та ін.). У цьому принципово важливому для середньонаддніпряньської теорії питанні існує чотири основних гіпотези. У ХХ ст. перевагу найчастіше віддавали Центральній Європі²³, хоч цьому суперечить кілька важливих фактів. Зокрема, індоєвропейській правові, за свідченнями «Большого энциклопедического словаря. Языкознание», близько десятка тисяч років²⁴, а на думку відомого індоєвропейця М. Д. Андреева — значно більше: IV–VIII тис. до н. е. охоплюють пізньоіндоєвропейський період, VIII–XII тис. до н. е. — середньоіндоєвропейський період, від XIII тис. до н. е. й до невизначеного часу — ранньоіндоєвропейський період²⁵. Можна дискутувати щодо періодизації, часу зародження й розпаду індоєвропейської прамови, але заперечувати її історію в багато тисяч років не можна хоча б з тих міркувань, що чим давнішими були глобальні явища, тим вони триваліші й повільніше розвивалися. З огляду на це важко уявити ситуацію зародження й постійного перебування індоєвропейців у Центральній Європі, в якій до Білінгенської катастрофи 8213 р. до н. е., а в північно-західній частині (в Скандинавії) — аж до кінця V тис. до н. е., не було сприятливих умов для життя первісної людини. Такі умови з'являються в Центральній Європі в період мезоліту (VIII — V тис. до н. е.), коли індоєвропейська прмова вже існувала в південніших регіонах. Що ж до конкретного місця її зародження й другої (останньої) прабатьківщини індоєвропейців, то тут немає загальноприйнятої думки. Більшість гіпотез визнає, що останнім місцем відносно компактного проживання індоєвропейців був або Балканський півострів (Г. Шрамм), або Північне Надчорномор'я (Т. Гамкрелідзе, В. Іванов, К. Ренфрю, Ю. Карпенко), або лісостепова й степова зони між Дністром і Волгою (Г. Уайльд, Т. Сулемірський, В. Даниленко, М. Гімбутис, Д. Мелларі, Ю. Павленко), або територія від Центральної Європи до Нижньої Волги, що охоплювала сучасну Україну (Г. Кюн, А. Хейслер, В. Георгієв, М. Трубецької, З. Голомб, Л. Залізняк), у зв'язку з чим у період неоліту (V–III тис. до н. е.) Середня Наддніпряньщина знаходилася на межі неіндоєвропейських, як вважають, культур лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровської та трипільської на південному заході, культур лійчастого посуду, кулястих амфор і шнурової кера-

²³ Залізняк Л. Л. Первісна історія України. — К., 1999. — С. 97–118; *Mańczak W.* Op. cit. — S. 129–131.

²⁴ Языкознание // Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М., 1998. — С. 92.

²⁵ Андреев М. Д. Типологія ранньоіндоєвропейської прамови // Мовознавство. — 1978. — № 6. — С. 31.

міки на півночі та середньостоговської і ямної культур на південному сході²⁶. На думку археологів, «жодну з культур неоліту-енеоліту Європи не можна визнати “матеріальним відбитком” носіїв спільної індоєвропейської мови. З іншого боку, неможливо сумніватися в тому, що культури Європи III–II тис. до н. е. репрезентують уже носіїв індоєвропейських мов, а оскільки немає підстав припускати значний приплив населення ззовні в кінці IV — на початку III тис. до н. е., то і культури неолітичної доби Центральної і частково Східної Європи мали вже належати індоєвропейцям...»²⁷. Отже, Середня Наддніпрянина і Північне Надчорномор'я на час розпаду індоєвропейської прамови в III тис. до н. е. і виділення на її основі сатемних протослов'янських (можливо, балто-слов'янських) діалектів були тією територією, звідки розпочалося перше Велике переселення народів: прагерманці, прабалти й частково праслов'яни подалися на північний захід, кельти, італіки та іллірійці — на захід, а греки, вірмени й фракійці — на південний захід (на Балкани та Апенніни)²⁸.

Про знаходження другої прабатьківщини індоєвропейців у Південно-Східній, а не Центральній чи Південно-Західній Європі, свідчать запозичення індоєвропейського періоду. Так, за етимологіями і лексико-статистичними підрахунками З. Голомба, з-понад 50-ти лексичних елементів, які є в індоєвропейській та угро-фінській (уральській) прामовах, 27 належать до спільного уральсько-індоєвропейського надбання, а 24 є доісторичними запозиченнями в уральській прамові з переважно сатемних діалектів індоєвропейської прамови. Аналогічних слідів взаємодії індоєвропейців на заході значно менше, що дало автору підстави стверджувати: «Вважаю, що цей мовний аргумент у поєднанні з гідронімними даними є вирішальним мовним доказом, що найдавнішої індоєвропейської вітчизни не можна шукати в Центральній Європі. Все вказує на схід, на смугу лісостепову і степову — в Україні та південній Росії»²⁹.

З огляду на найдавніші запозичення в праслов'янській мові, прабатьківщина її носіїв виразно тяжіє до східноєвропейського (наддніпрянського) регіону. Проте, на думку М. Фасмера та ін., свідчать кілька фактів: давніші запозичення в праслов'ян з угро-фінської мови, ніж від балтів; відсутність запозичень з праслов'янської мови в прагерманській; наявність у праслов'ян запозичень від праіранців та відсутність таких у прабалтів; відсутність запозичень у праслов'янську добу від кельтів і наявність давніх іранізмів, зокрема 13 із них, що мають початковий звук [ch-], характерний для іранської мови³⁰.

З приводу кожного з таких тверджень можна знайти певні контраргументи, але багато представників різних теорій прабатьківщини індоєвропейців схиляється до думки про їхнє перебування перед розпадом на території сучасної України. У зв'язку з цим протослов'яни і ранні праслов'яни знаходилися в епіцентрі другої прабатьківщини індоєвропейців або ж неподалік від неї, через що протослов'янські діалекти і ранньопраслов'янська мова, разом з прабалтійською, продовжували природний розвиток індоєвропейської прамови, не виявляючи тривалий час специфічних ознак. Поштовх до вироблення в протосло-

²⁶ Залізняк Л. Л. Зазнач. праця.— С. 94–95.

²⁷ Конча С. В. Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби (матеріали індоєвропейстики) // Кам'яна доба.— 2004.— Вип. 5.— С. 194.

²⁸ Gołab Z. Op. cit.— S. 161–166; Гамкрелідзе Т., Иванов В. Индоєвропейский язык и индоєвропейцы : Реконструкция и историко-типолог. анализ праязыка и протокультуры.— Тбилиси, 1984.— С. 369–428; 856–957; Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза.— С. 4.

²⁹ Gołab Z. Op. cit.— S. 209.

³⁰ Див.: Mańczak W. Op. cit.— S. 101–107.

в'янських діалектах якісно нових ознак дала їхня взаємодія з мовою трипільців, які до II тис. до н. е. були повністю асимільовані праслов'янським крилом імовірного балто-слов'янського співіснування. Зокрема, О. Б. Ткаченко зазначає, що «субстрат, будучи залишком відмерлої мови, сприяє водночас зародженню нового мовного життя, виникненню нової мови»³¹. Як вважають деякі дослідники, саме взаємодія з мовою носіїв трипільської культури могла спричинитися до майбутнього розвитку в праслов'янській мові однієї з визначальних для неї властивостей — закону відкритого складу³², який, на думку деяких учених, діяв в індоєвропейській прамові як нереалізована тенденція³³. За відсутності подібних контактів мова сусідніх прабалтів та її спадкоємиці не зазнали принципових якісних змін порівняно з індоєвропейським станом (зберегли кінцеві приголосні, дифтонги, задньоязикові проривні палатального походження тощо).

Положення щодо наявності індоєвропейського субстрату та розвитку на його основі праслов'янських мовних ознак у Середній Наддніпрянщині найпоказовіше ілюструють топоніми, зокрема найдавніші гідроніми. Так, за результатами етимологічного дослідження назв водних об'єктів у межиріччі Західного Бугу й Случі, яке є лише незначною частиною басейну Правобережного Дніпра, В. П. Шульгач реконструював близько 600 одиниць праслов'янського походження, багато з яких містять індоєвропейські основи³⁴. З різною інтенсивністю такі топоніми поширені на всьому Поліссі та в українському лісостепу, що входять переважно до басейну Середнього Дніпра. Обсяг статті не дозволяє докладно розглянути весь масив доісторичної автохтонної топонімії, тому зупинимося на аналізі лише окремих гідронімів, які належать до протослов'янського і наступного праслов'янського прошарків, засвідчуючи входження зазначеного регіону до території зародження слов'ян.

Про ймовірне перебування протослов'ян на півдні правобережного лісостепу свідчить етимологія назви р. *Уманка* л. Ятрані п. Синюхи л. Пд. Бугу, відомої з найдавніших польських джерел XV ст. у формі *Uma*; пор. контактну назву м. *Умань*³⁵. Цей топонім є безсумнівним індоєвропейським, що виник від іє. *au- «віддалятися; зникати; далечінь; далекий; далеко й т. ін.»³⁶ за допомогою індоєвропейського форманта *-*ma* / -*man*- / -*men*- / -*min*-, який широко відбився в давньоєвропейській топонімії³⁷. Спочатку, очевидно, він позначав територію в басейні річки, про що свідчить місцевий хоронім у польському записі *pustynia Umai*³⁸ і значення тотожного географічного терміна *умань* «велика ділянка поля», зафіксованого в басейні Верхнього Дністра на Прикарпатті³⁹. Дослов'янське утворення цієї основи, яка в праслов'янській мові закономірно перетворилася на *u-, пояснюється втратою нею здатності вживатися у функції повнознач-

³¹ Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата. — К., 1989. — С. 97.

³² Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури : Джерела, методи, результати, реконструкції. — К., 2001. — С. 25.

³³ Таранець В. Відкритий склад у слов'янських мовах — архаїчна індоєвропейська фонетична риса // Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців : Мовознавство / Відп. ред. В. Німчук. — К., 2002. — С. 241–245.

³⁴ Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — 368 с.

³⁵ Словник гідронімів України. — К., 1979. — С. 580.

³⁶ An Indo-European comparative dictionary / By S. E. Mann. — Hamburg, 1984–1987. — P. 40.

³⁷ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996. — С. 6–8.

³⁸ Словник гідронімів України. — С. 580.

³⁹ Онішкевич М. Й. Словник бойківських говірок : В 2 ч. — К., 1984. — Ч. 2. — С. 317.

ного слова й переходом у розряд прийменників (у слов'янських мовах у/в) або службової морфемі (префікса) в різних індоєвропейських мовах. Пор. рефлексів іє. *au- в складі ст.-сл. *оуходити*, с.-дпрус. *aumūsnaŋ* «обливання», лтс. *aumanis* «не при своєму розумі», тобто «позбавлений розуму; той, кого розум покинув», лит. **uuliñk* «узагалі», лат. *au-ferō* «відношу», *au-fugiō* «втікаю, уникаю», дірл. *ó, úa* «від, геть», гот. *aupéis* «пустинний» (*au-tios «віддалений»), іллір. *Аўтаріатаі* «ті, що мешкають на річці Тара», які співвідносяться з дінд. *ava* «вниз, геть», авест. *ava* «т. с.»⁴⁰. Індоєвропейське походження топоніма *Ута*, *Умань* підтверджується його точним германським відповідником — назвою р. *Oumena* (сучас. *Aumenu*) л. Лана в басейні Рейну, зафіксованим ще в 1000 р.⁴¹ Згадані паралелі свідчать про тісну взаємодію протослов'ян і протогерманців у часи першого Великого переселення народів, які на шляху від своєї другої прабатьківщини (ймовірно, в Північному Надчорномор'ї) по лінії від узбережжя Чорного моря до узбережжя Балтійського моря назвали свою територію за ознакою «віддалена місцевість». Ці топоніми зберігають фонетичну будову тих мов, у яких вони вживалися, але самі по собі вони не дають однозначної відповіді на питання, в якому напрямку мігрували протослов'яни й протогерманці від своєї другої прабатьківщини. З огляду на вище викладені положення, є більше підстав твердити про мінімальне віддалення протослов'ян від такої території і значно більше віддалення протогерманців, які покинули її після поступового витіснення та асиміляції пізніми індоєвропейцями трипільців.

Широкі дослов'янські зв'язки виявляє назва р. *Салиха* п. Росі п. Дніпра, яку І. М. Железняк реконструює як індоєвропейську праформу *Sal-isa, що розвинулася в псл. *Salicha. В її основі іє. **sal-* «вода, джерело», відбите в германській, кельтській, іллірійській, фракійській, балтійській, слов'янській гідронімії⁴². Пор., наприклад, лит. *Sapla* й *Salantas*, основу яких А. Ванас пояснює аналогічно — з іє. **sal-* «ручай; вода, що тече; потік»⁴³. Складніше з'ясувати походження другої основи в композиті *Vagosola* (в Йордана, VI ст. н. е.) та його варіанті *Bagossola* (в Географі Равенського, VII ст. н. е.), які, за античними джерелами, стосувалися р. Південний Буг⁴⁴. Опорний компонент *Буг*, друс. *Богъ*, *Воуоу* у Костянтина Багрянородного (перша половина X ст.), прямо чи опосередковано пов'язаний з герм. *baki «потік, ручай», тому з огляду на семантику основа *-sola* в зазначених композитних утвореннях навряд чи споріднена із згадуваним іє. **sal-*, а, ймовірно, є рефлексом іє. **sol-* «земля, ґрунт, місцевість, основа, підніжжя чого-небудь», поширеним у германських і романських діалектах. У зв'язку з цим *Vagosola*, *Bagossola* утворилося, очевидно, за ознакою «місцевість Буга, земля біля води, потоку»⁴⁵. Певні підстави пов'язувати цей композит з прабатьківщиною слов'ян, зокрема з псл. *bogъ «вода», тобто вода-бог, бог-вода, що зводиться до іє. *bhaga «той, хто наділяє, податель» і могло функціонувати в гідрографічному значенні в добу поклоніння праслов'ян-язичників

⁴⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. — М., 1987. — Т. 4. — С. 142.

⁴¹ Трубачёв О. Н. Знач. праця. — С. 36; Трубачёв О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — С. 113–114.

⁴² Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя. — К., 1987. — С. 422–423.

⁴³ Ванас А. П. Проблема древнейших балто-славянских отношений в свете балтийских гидронимических лексем. — Вильнюс, 1983. — С. 16–17.

⁴⁴ Словник гідронімів України. — С. 422–423.

⁴⁵ Лучик В. В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1999. — С. 18.

воді, знімаються використанням гідроніма *γτανις (букв. «кінський») на позначення Південного Бугу у творах Геродота⁴⁶, хоч не виключено, що давньогрецький історик не знав про автохтонну назву річки, яка могла функціонувати у верхній та середній її частині ще з часів формування германо-балто-слов'янської етномовної гілки.

Індоевропейського етномовного стану сягає основа назви р. *Бутеня* в басейні Росі п. Дніпра, яку В. П. Петров уважав балтизмом⁴⁷. Споріднену назву *Бутень* у Підмосков'ї В. М. Топоров розглядав в одному ряду з іллірійсько-балтійськими паралелями⁴⁸. Ця основа відбита і в кельтській гідронімії, у зв'язку з чим І. М. Железняк зазначає, що «гідронім *Бутеня* разом із наведеними топонімами інших індоевропейських мов сягає іє. *bu-, *bhu- «aufblassen, schwellen («роздувати(ся), прибувати (про воду)».— В. Л.), а «...українські гідроніми *Бутеня*, *Бутля*, *Бутивля*, *Бутевльський* належать до давньої європейської гідронімії»⁴⁹. До цього висновку необхідно зробити уточнення фонетичного плану — в слов'янських рефlekсах зазначеної індоевропейської основи виступав її варіант *bhōu- / bheu- «надуватися; бити», реконструйований В. П. Шульгачем у назві середньонаддніпрянської р. *Бута* л. Стиру п. Прип'яті п. Дніпра⁵⁰, яка має, порівняно з іншими, простішу словотвірну структуру, а саме розширений детермінативом -t- в атрибутивній функції вихідний індоевропейський корінь.

Схильність річок до розливання, збільшення своїх розмірів під час розтавання снігів, тривалих дощів чи великих злив відбилася і в інших давніх гідронімах, зокрема в назві р. *Поть*, *Пота*, що в басейні Росі п. Дніпра. Цей гідронім сягає псл. *pъt-j- як рефlekса індоевропейської основи *pūt- «набухати», що зазнала значних семантичних переходів, які відбилися в апелятивній лексиці: «набухати» > «те, що набухає, роздуте (яйце)» > «те, що виходить з яйця» («пташеня») із розширенням значення «дитина»⁵¹.

З такими семантичними переходами пов'язаний розвиток в іє. *pūt- обценної семантики, яка збереглася переважно в рефlekсах східнослов'янських мов: укр. діал. *потка* «жіночий статевий орган», *потичка* «т. с.», *потак* «чоловічий статевий орган», п. діал. *potka* (замість закономірного *petka) «т. с.», рос. діал. *потка* «чоловічий член», бр. діал. *потка* «т. с.», укр. діал. *поцька* «жіночий статевий орган», п. *роцька* «т. с.», що походять від друс. *pъtъka «пташка; (перен.) статевий орган (переважно жіночий)»⁵². Напевно, спорідненими є аналогічні утворення з іншим ступенем вокалізації, що зводяться до іє. *phou- / pheu- і співвідносяться з ним подібно до *bu- / bhu- і *bhōu- / bheu-: укр. *пуцька*, *пуцька* «репіс», *пуцьюриня*, *пуцьюриня* «т. с.», п. діал. *русьюрка*, *ресіє*, *ресіор* «т. с.», похідні від *pъta «репіс», п. *puta*, вл. *писа*, нл. *рица*, болг. *путка* «т. с.», які пов'язані з псл. *putja «курка»⁵³. Відсутність таких значень у споріднених словах північноєвропейських мов та наявність подібної семантики в імовірно пов'язаних основах семіто-хамітських мов може свідчити про південні витoki подібних уявлень індоевропейців у Північному Надчорномор'ї і відповідний вплив на формування в рефlekсах іє. *pъ- / phou- / pheu- «набухати», зокрема в псл. *pъta, pъtakъ

⁴⁶ Там же.— С. 15–17.

⁴⁷ Петров В. П. Етногенез слов'ян : Джерела, етапи розвитку і проблематика.— К., 1972.— С. 104.

⁴⁸ Топоров В. Н. «Baltica» Подмосковья : Балто-славян. сб.— М., 1972.— С. 221.

⁴⁹ Железняк І. М. Знач. праця.— С. 142.

⁵⁰ Шульгач В. П. Знач. праця.— С. 52.

⁵¹ Железняк І. М. Знач. праця.— С. 143–144.

⁵² Етимологічний словник української мови.— К., 2003.— Т. 4.— С. 539, 545.

⁵³ Там же.— С. 382, 645.

«птаха», обценної семантики. Пор. запозичений індоєвропейцями культ паски, яка в поєднанні з крашеними яйцями (символ життя й родючості), має відповідну до статевому органу форму, а також, можливо, пов'язані з розгляданою основою лексеми в семіто-хамітських мовах: девр. *pot* «двірний проїом; vulva», споріднене з араб. *faut* «простір, щілина», і далі *angas fut* «діра», *džegu pate* «vulva» або із сомалі *fúto* «anus», *oromo fuči* «vulva»⁵⁴.

Давні індоєвропейці й праслов'яни засвоювали й невеликі водні об'єкти, які можна було долати вбхід. Таку мотиваційну ознаку відбиває назва р. *Пят* у басейні Тетерева п. Дніпра, основа якої представлена у складному гідронімі *Гнилон'ятка* (басейн Росі) та в литовських гідронімах *Penta*, *Pent-law-ken*, що, на думку А. Ванагаса, зводяться до іє. **pent* «йти, крокувати» (пор. санскр. *pánthah* «дорога, брід»), дпрус. *pintis*, *pentes* «дорога», вірм. *hun* «дорога, брід», гр. *πατος* «доріжка, крок»⁵⁵.

Яскраво виражені фізичні ознаки водних об'єктів відбиті в надійно обгрунтованих середньонадніпряньських назвах індоєвропейського типу: *Альта* (< іє. **el-* / *al-* «текти; пливти, лити» + детермінатив **-t-*), *Іква* (< іє. **eikʷā* < **ei-* «йти; швидко рухатися» + детермінатив **-k* + **-va*), *Рум* (< іє. **rou-* / *reu-* / *ru-* «рвати, копати» + детермінатив **-t-*)⁵⁶ та ін., які мають широкі паралелі в давньоєвропейській гідронімії.

Осілий спосіб життя праслов'ян не давав матеріалу для широких порівнянь і протиставлення назв географічних об'єктів за відмінними ознаками. Вода як імовірно божество, якому язичники активно поклонялися, вірили в її життєдайну силу й цілющі властивості (пор. ще у зв'язку з гідронімом *Рось* збережене в українців фразеологізоване побажання з *роси і води*) ставала найактуальнішою мотиваційною ознакою в процесі номінації первісною людиною річок, озер тощо. Зокрема, для помінації водних об'єктів, біля яких найчастіше облаштували своє житло, крім слів на позначення яскраво виражених фізичних властивостей, часто використовували географічні терміни із семантикою «вода». Поняття води в різних її виявах виражала низка давніх основ з індоєвропейськими витоками. У басейні Середнього Дніпра до таких належить назва р. *Рось*, *Роса*, мотивована псл. **ros-* «вода, волога» з індоєвропейською основою **ros-* / *res-* «текти, витікати, литися» (пор. лит. *Rusnis*, *Raišvė*)⁵⁷. До цього етимологічного гнізда належить друга основа історично складної назви стр. *Сроса* в басейні Синиці л. Пд. Бугу, яка являє собою ранньопраслов'янський композит, утворений поєднанням архаїчної основи **sŷ-*, пізніше **sz-* (< іє. *sŷ-* «гарний; добрий; великий»), що збереглася в історичних композитах *здоровий*, *смерть*, *щастя* та ін., і псл. **rosa* «вода» за ознакою «добра вода»⁵⁸. Таку етимологію підтверджують місцеві природні умови, адже басейн Синиці належить до правобережного лісостепу з прісною, тобто доброю, водою в річках (пор. контактні гідроніми *Добра*, *Добрянка*, *Синюха*, *Синька*), що відрізняло їх від південніших степових річок з непридатною для вживання водою і відповідними назвами: *Мертвовід*,

⁵⁴ Блажек В. Праслав. *kъръ «vulva», *kwip — «стыд» — специфическая славяно-тохарская изоглосса? // Балто-славянские исследования. 1997 : Сб. науч. тр.— М., 1998.— С. 226.

⁵⁵ Ванагас А. П. Знач. праця.— С. 145.

⁵⁶ Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959–1969.— Bd 1.— S. 336.

⁵⁷ Железняк І. М. Знач. праця.— С. 145.

⁵⁸ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми...— С. 11–12; Лучик В. В. Похідні з праслов'янською основою *sz- в українській мові // Мовознавство.— 2000.— № 6.— С. 29–36.

Солонувата, Зелена, Жовта, Аджамка (< дтюрк. аї- «киснути, бродити» + -ЫМ / -ИМ, -ЫН / -ИН в атрибутивній функції)⁵⁹ та ін.

Широкі генетичні зв'язки в гідронімії слов'янських і неслов'янських мов виявляє індоєвропейська твірна основа **san-* / *sen-* «текти», «вода, волога», «рідкий; такий, що тече», пор. українські гідроніми *Сана*, *Санок*, *Сонна*, *Санота*, *Саниця* в басейні Дніпра, *Соња* в басейні Пд. Бугу, *Сян*, *Сянники* в басейні Вісли, а далі на захід — *Сан*, *Санок* у Польщі, *Сан* у Латвії, *Саана* у верхів'ях Рейну, *Санна* в Тіролі, *Сена* у Франції, *Санданос* у Греції та ін.⁶⁰

Переважно на слов'янських землях поширені близько 40 гідронімів з основами *Vic-* / *Vic-*, *Vix-* / *Vix-*, *Viш-* / *Viш-*, які, на думку більшості ономастів, зводяться до псл. **vis-* «рідина; розливатися, текти» з іс. **weis-* / *wis-* «плисти, текти»⁶¹. Основним з них за кількістю версій і спроб пояснити етимологію кореня є назва головної польської річки *Вісла*, дискусії з приводу походження якої на початку ХХІ ст. не принесли нічого нового, а подекуди навіть стали невинуватно песимістичними: «З огляду на брак паралелей у топонімії і брак морфеми **Wisl-* в історичних мовах, а також невідомість етимологічного значення назви всі етимологічні розвідки приречені на невдачу»⁶². Щодо структури польського гідроніма, то наявність у ньому приголосного -t- перед формантом -la пояснюється латинським впливом, про що свідчать перші фіксації *Vistlam*, *Vistula*, *Vistla*⁶³, а вже зазначений проривний забезпечив відсутність чергування -s- після -i-. Натомість центральноукраїнська назва р. *Вись*, яка за всіма ознаками є давнішою, вихідною формою, могла зберегти етимологічне -s- після етимологічного -i- або внаслідок пізнішого засвоєння гідроніма скіфами, потім готами та гунами, коли ще процес переходу -s- у -ch- за правилом «*tuki*» не набув регулярності, або внаслідок третьої прогресивної палаталізації, коли проміжний -ch- дав -s'-: **vis'* - < **vich-* < **vis-* < **weis-* / *vis-*⁶⁴.

Досить поширеними на давніх слов'янських теренах є гідроніми з основою *Мух-* / *Муш-*, зокрема *Муха* в Центральній Україні, Північно-Західній Росії, *Mucha* в Польщі, які зводяться до псл. **тѣх-* / *тох-* / *тух-* «шліснява, мох, болото» і мають паралелі в литовській гідронімії, очевидно, періоду балто-слов'янського співіснування: *Mūsė*, *Mūsis*, *Mūša*, що дозволяє звести їх до іс. **mū(s)-* / *teu(s)-* «вогий, трухлявий, брудний»⁶⁵. Судячи з поширеності непохідної основи на старожитніх теренах слов'ян і балтів, у протослов'янських і протобалтійських діалектах функціонував відповідний географічний термін **mū(s)-* / *teu(s)-*, про що свідчать, зокрема, означення у двох ойконімах *Мухи Лысье* на Псковщині, наявність у похідних *Мухавець*, *Мухавка* тощо поширеного в гідрографічній функції суфікса *-ava- з індоєвропейськими витоками та ін.⁶⁶

Список праслов'янських топонімів з індоєвропейськими основами в Дніпро-Віслянському межиріччі можна продовжити ще багатьма назвами. Немало їх і на інших слов'янських територіях. Але визначальною для встановлення пра-

⁵⁹ Лучик В. В. Іншомовні гідроніми...— С. 26.

⁶⁰ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми...— С. 12–13.

⁶¹ Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich.— Kraków, 1948.— S. 268; Rospond S. Słownik etymologiczny miast i gmin PRL.— Wrocław ; Warszawa etc., 1984.— S. 426–427; Słowiańska onomastyka : Encyklopedia / Pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko i A. Cieślikovej przy współudziale J. Dumy.— Warszawa ; Kraków, 2003.— T. 2.— S. 228–229.

⁶² Babik Z. Op. cit.— S. 315.

⁶³ Ibid.— S. 311.

⁶⁴ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми...— С. 24–34.

⁶⁵ Там же.— С. 21–22.

⁶⁶ Там же.— С. 20.

батьківщини слов'ян має бути не наявність таких одиниць, а якісний склад топонімичного простору та кількісне співвідношення в ньому автохтонних і чужих назв. Ідеться про те, що найдавнішою територією слов'ян може вважатися та, на якій переважають питомі топоніми з протослов'янським субстратом, на її периферії поширений доісторичний адстрат, а далі — переважно іншомовні одиниці. Це завдання можна розв'язати за умови задовільного етимологізування більшої частини топонімів давньої Слов'янщини і сусідніх земель. Однак і попередні напрацювання дають підстави стверджувати, що на території від басейну Середнього Дніпра (південніше Прип'яті) до басейну Вісли переважають саме праслов'янські топоніми, які формують критичну масу питомих доісторичних назв. Такий стан етномовного простору в топонімії ми називаємо терміном «принцип сорочки», який не лише образно позначає територію зі «своїми» за походженням назвами (пор. відомі фразеологізми *своя сорочка ближча до тіла, народитися в сорочці*), а й знаходить реальне підтвердження в гідронімії України. Ідеться про те, що по периметру нижня течія Десни — Тясмин п. Дніпра — басейн Собу у верхній частині Пд. Бугу — Верхній Дністер — Західний Буг — Горинь у басейні Прип'яті протікає шість річок із назвою *Сорока*⁶⁷, які окреслюють імовірну прабатьківщину слов'ян від Середнього Дніпра до Вісли. Етимологія цієї основи свідчить, що такий зв'язок між гідронімами *Сорока* і периметром річок є не випадковим. Східнослов'янське повноголосся в гідронімі *Сорока* не є показником відносно пізнього походження від псл. **sorka* «сорочка; те, що обвиває, обтікає, окутує об'єкт, захищаючи його; ємність», яке зводиться до іє. **ser-* / *sor-* «текти; лити(ся); обвивати; окутувати тощо». Підтвердженням цьому є споріднені апелятиви в інших індоєвропейських мовах: лит. *sarkas* «одяг, суконний каптан рибалок», дісл. *serkr* «сорочка, каптан, штани», англ.-сакс. *siece* (**sarkjon-*) «т. с.», дінд. *sraj* «виток», можливо, гр. *ερκος* «огорожа, тенета», лат. *sarkina* «зв'язка, поклажа» та ін.⁶⁸ Сюди ж можна додати східнослов'янський числівник *сорок* (первісно «ємність, мішок, де вміщалося чотири десятки соболіних або куничих шкурок»⁶⁹), поодинокі афіксальні назви на зразок гелоніма-орієнтира *Усороч* неподалік р. Сорока в бас. Нижньої Десни, утвореного за моделлю «У- + Сорока + *-jь у ролі топоформанта»⁷⁰, або складного лімніма балтійського походження в білоруській мові *Шоркайтись*, що помилково пояснюють як «сорочині озера» від лит. *шарка* «сорока»⁷¹. Останнє утворення з архаїчною основою **sark-* може свідчити про балто-слов'янські витоки твірного географічного терміна, який донині не зберігся, але реконструюється на порубіжних землях праслов'ян і балтів. Зокрема, О. І. Іваненко, слідом за Р. М. Козловою, припускає ймовірність функціонування географічного терміна *сорока* з псл. **sorka*, мотивованого псл. **sorbь*, **sora* від **serti* (пор., наприклад, рос. діал. *cop*, *соры* «обмілина, поросла очеретом і кугою», *cop* «розлогі заплави, рід затоки», п. *sor*, *sór* «швидка течія води», «струміль», що зводиться до іє. **ser-* «текти, витікати; лити, литися; стрімко рухатись, нестися»⁷².

⁶⁷ Словник гідронімів України.— С. 521.

⁶⁸ *Фасмер М.* Знач. праця.— Т. 3.— С. 724–725.

⁶⁹ Етимологічний словник української мови.— Т. 5.— С. 356.

⁷⁰ *Іваненко О. І.* З чернігівської мікропонімії // *Наук. вісн. Чернів. ун-ту : Слов'ян. філол.*— Чернівці, 2007.— Вип. 354–355.— С. 161.

⁷¹ *Мицкевич В. У.* Гідронімія аднаго старабеларускага пісьмовага помніка XVI стагоддзя (лексіка-семантична характарыстыка) // *Актуальныя вопросы славянскай ономастыкі.*— Гомель, 2002.— С. 181.

⁷² *Іваненко О. І.* Знач. праця.— С. 161.

Отже, генетичні зв'язки й етимологія власних і загальних назв, які зводяться до праслов'янського гнізда **sorka*, а також паралелі в інших індоевропейських мовах дають підстави припускати, що праформа гідроніма **Sorka* належить до архаїчних утворень (очевидно, балто-слов'янського періоду) і виникла за фізико-географічною ознакою «річка, яка обтікає, обвиває певну територію, виступаючи тією природною оболонкою, що оберігає, захищає місцевих жителів від потойбічних чужоземних племен» (для озер і боліт з цією основою в назві мотиваційною виступала ознака «ємність, наповнена водою»). Очевидно, що кожне прото- чи праслов'янське плем'я давало зазначену назву не внутрішнім географічним об'єктам, а тій річці, яка виявлялася для нього природним кордоном власної землі й захищала його від зовнішніх нападів. Не думаючи і, напевно, не знаючи про аналогічні назви у територіально віддалених споріднених племен, об'єднаних однією мовою (непоодинокі тотожні рефлекси можливі лише на основі однієї мови чи діалекту), праслов'яни спонтанно вималювали навколо своєї землі ту умовну лінію («сорочку»), яка окреслила їхню прабатьківщину.

Ще одним критерієм визначення місця зародження, розвитку та напрямів міграції праслов'ян є врахування збережених архаїчних ознак за перенесеним на мову з фізики й медицини законом іррадіації (від лат. *irradiatio* «осяюю, випромінюю») ⁷³. Суть цього закону полягає в тому, що розвиток будь-якого мовного явища супроводжується поступовим поширенням і закріпленням його початкових ознак за межами ділянки, яка їх породила, а в її епіцентрі переважають інновації. Наслідком такого процесу в мові чи в мовах-наступниках є те, що давні фонетичні, лексичні, словотвірні, морфологічні та інші ознаки найдовше зберігаються на периферії. Стосовно праслов'янського стану найпоказовішою в цьому плані є фонетична система слов'янських мов, яка дозволяє досить чітко виокремити збережені звукосполюки мови-основи. Так, з близько десяти основних фонетичних ознак праслов'янської мови, які дійшли без істотних змін до нашого часу, найбільше (приблизно половину) виявляє польська мова, що може свідчити про периферійність Вісло-Одеського межиріччя стосовно середньонаддніпряньської прабатьківщини слов'ян. Це праформи **dl-*, **-tl-*, **gve-*, **kve-*, **tort-* (у діалектах), **-e-*, **-o-*, **e-* (je-) та ін., які стали нормою (за винятком **tort-*) для її літературної форми і, зокрема, відбилися у Вісло-Одеській топонімії. Пор., наприклад, середньонаддніпряньські гідроніми з новими рефlekсами на місці праслов'янських звуків і звукосполук та споріднені назви в польській топонімії: р. *Озеро* (< псл. **Ezero* < **ezero*) й п. *Jezioro*; бол. *Вула* (< псл. **Vidla*) й п. *Widły*; бол. *Лука* (< псл. **Loka*) і п. *Łąka*; бол. *Лядина* (< псл. **Lędina*) і п. *Łęzinka* ⁷⁴; р. *Звіздаль* (< псл. **Gvězdaľ*) і п. *Gwda* < **Kvьda* < іє. **kweud-* «блистіти, білий» ⁷⁵ та ін.

Проведений аналіз є надто стислим для того, щоб зняти питання про прабатьківщину слов'ян. Напевно, це завдання ще не однієї монографічної праці. Не випадково А. Мейє досить песимістично стверджував, що «було б даремно локалізувати загальнослов'янську мову» ⁷⁶. Але й здійснене дослідження частини індоевропейського (протослов'янського) й праслов'янського субстрату Дніпро-Віслянського межиріччя дає підстави для висновку про високу ймовірність зародження праслов'ян як окремого етносу саме на означеній території. Крім

⁷³ Словник іншомовних слів / Укл. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута.— К., 2000.— С. 239.

⁷⁴ Шульгач В. П. Зазнач. праця.— С. 88, 309–310, 163, 154.

⁷⁵ Babik Z. Op. cit.— S. 129–130.

⁷⁶ Мейє А. Зазнач. праця.— С. 13.

запропонованих лінгвістичних аргументів, на користь середньонадніпрянської прабатьківщини слов'ян свідчать і побіжно названі екстралінгвальні чинники, в комплексі з якими мовні факти та явища можуть наблизити дослідників до розв'язання поставленої проблеми. Більш певним є те, що така територія від самого початку була досить великою, тому не варто її штучно обмежувати, як це інколи роблять деякі вчені. З цього приводу слушним є жартівливе зауваження відомого польського компаративіста О. Брюкнера: «Не роби іншому того, що неприємне тобі самому. Німецькі вчені охоче втопили б усіх слов'ян у болотах Прип'яті, а слов'янські — всіх німців у Долларті; зовсім даремна праця, вони там не вмістяться; краще покинути цю справу і не шкодувати світа божого ні для одних, ні для інших»⁷⁷.

V. V. LUCHYK

THE MIDDLETRANSNIPRO ANCESTRAL HOMELAND OF THE SLAVS FROM A LINGUISTIC STANDPOINT

Considering the fact that antiquity was the cradle of the Great Slavs as an ethnos, the problem of the establishment of their fatherland could be solved with a proviso that the entire complex of extra-lingual (archeological, anthropological, historic-cultural etc.) and lingual factors will be considered. Among the last the important are: gradual development of the Great Slavic language on the basis of the Indo-European substratum, the conservation of its archaic features on the periphery of functioning (the so called «law of irradiation»), the predomination of autochthonous prehistoric names on the territory of the most ancient settlement of Slavs (principle of «shirt»), the existence of illustrative loans for the appropriate period. Considering these and other factors, the facts and phenomena that were educed with the comparative-historic method give ground to make a consequence about the high probability of the middletransdnipro fatherland of the Slavs.

Key words: Great Slavs, Great Slavic language, Great Slavic fatherland, etymology, origin, toponyms, middletransdnipro, autochthonic.

---

⁷⁷ Цит. за: *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян...— С. 13.